

Egy valóságfeltáró műfaj teherbírása II.

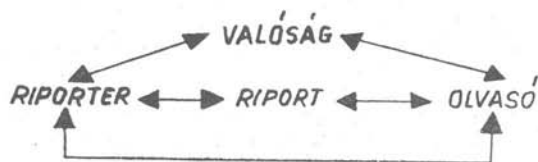
Jegyzetek a riport megújulásáról és a riportelemzés kérdéseiről

3. A művészi közlés célja és funkciója, hogy a jelek és jelkombinációk segítségével bizonyos reakciókat váltson ki a befogadó tudatában. Fölmerül a kérdés: miként hat, milyen erőt kell kifejtenie annak a műnek, amelynek nemcsak az a szerepe, hogy életvitelben, hitben közvetlenül megerősítsen, hanem az is, hogy megváltoztasson egy adott állapotot, helyzetet, erőteret. Hankiss Elemér megállapítása szerint, nem energetikai, hanem információs kapcsolat van író és olvasó között.¹ Vagyis a műalkotás nem az író gondolati-érzelmi energiáit közvetíti az olvasó felé, hanem olyan információkat, olyan jelsorokat, amelyek képesek energiát fakasztani a befogadó érzelm- és tudatvilágából. A riporter a tényekre bízva mondanivalóját, ezek válnak energiahordozókká, s hatásuk kizárólag attól függ: mennyire beszédesek már önmagukban is, és miként rakja egymás mellé őket a szerző. Az igazság az, hogy az élettények a mindennapi gyakorlat során is hatnak az emberre, és nemcsak érzelmi meg gondolati hatást váltanak ki benne, hanem esztétikait is. Csak hogy ez többnyire elsikkad, mert nem irányított. Nem világít meg semmit, vagy ha igen, csupán az élettapasztalat, az életbölcse-ség szintjén. A riporter tehát a tények érzelmi, értelmi és asszociatív hatását azzal fokozhatja, hogy egy jól meghatározott cél érdekében irányítja, megvilágítja, kibontja őket. De ez az irányítottság csak az egyik számbajöhető vektor. Az összefüggések megragadása, érzékeltetése érdekében a riporter saját tapasztalatain, saját egyéniségén átszűrve közli az olvasóval az objektív módszerekkel feltárt tényeket. Ilyenformán a tények meggyőző erejét megtoldja még azzal a hatással is, amelyet azok benne kiváltak. Így válik a riport „többcsatornás” rendszerré, mely a mondanivalót több hatássík vagy hatássáv segítségével közvetíti. Hiszen az olvasóra másként hatnak a riportösök vallomásai, mint a riporteri szubjektivitásból fakadó reflexiók. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül a riporterneket a valósághoz és az olvasóhoz való kommunikációs viszonyát sem. A kommunikációs helyzetnek és a körülményeknek megfelelően a riporter tapasztalatai összességéből azokat az elemeket választja ki, amelyek a legalkalmasabbnak tűnnek. Ugyanakkor az is világos, hogy mind a hangvétel, mind a motívumok megválasztása, valamint az argumentálás iránya tekintettel van arra a társadalmi struktúrára, amelyikhez a szerző szólni akar. Tehát az igazság felfedezését és érvényre juttatását szolgáló tényközlés mellett egyaránt érvényesül térnek, időnek, témának és célnak mind a közlő, mind pedig a befogadó szempontjából történő kifejezése.² A legfontosabb azonban a riport struktúrája. A riporter, ha vérbeli, és művésze is tud lenni mesterségének, ki nem mondottan is ezzel fejezi ki a legtöbbet. Ezt nevezi Ruffy Péter a riportírás szocialista ars poeticájának: „... túl azon, amit tárgyyszerűen fölvet, fölvet még valamit meg sem fogalmazva. Fölvet valamit gondolatilag. Nem szól róla. Csak sugallja. Folytonosan érezteti. Elv a szavakba nem öntött, de minden emberarc előtt, minden fordulatnál, minden beszélgetésnél, minden megállapításnál elénk keredzkező gondolat az írás, jelen esetben a riportírás, a szociográfiáírás, a valóságfeltárás társadalmi erkölce, szocialista ars poeticája.”³

Minden egyes hatássík külön információnak fogható fel, az olvasó azonban összehatásában, együtt észleli valamennyit. Ezért állíthatjuk, hogy a riport ereje a valóság megragadásától, a hatássíkok számától és azok kiaknázásától függ. A legkülönbözőbb jellegű információkat kell tehát egységbe szerveznie ennek a műfajnak, hogy valamennyi egy irányba hasson: az olvasó jóindulatának, érdeklődésének, állásfoglalásának, tettekézségének a megnyerése érdekében. Mert végül is a közvetlen valóságból és az esztétikum területéről érkező információk jellege és mennyisége a döntő az olvasó reflexióinak az irányításában. A közfelfogás szerint a riport azért válthat ki erős azonnali hatást, mert ebben az esetben a közlés nem ütközik annyi akadályba, mint amennyi az áttételes, közvetett hatás műalkotások megértése folyamatában felmerülhet. Az esztétikai információ ugyanis kerülő úton, a fogalmi, logikai rácsokon átcsúszva jut el a tudatba, miután sikerült berobbannia az ember érzelm- és lelki világába.⁴

Fejtegetéseink során eddig négy alapvető fogalommal dolgoztunk: riport, riporter, valóság és olvasó. S a riportot nem önmagában, hanem az őt meghatározó másik három tényező függvényében vizsgáltuk. Hiszen riportelemzéskor azt a dialektikus folyamatot és dinamikus viszonylatot kell megragadnunk, amelyek során a valóságból riport lesz, a riport pedig visszahat a valóságra, miközben megváltoztatja mind az olvasónak, mind pedig a riporternek a valósághoz s az olvasónak a riporterhez való viszonyát. Úgy tűnik, hogy az információelmélet biztosítja a legszélesebb alapot e sokrétű kapcsolatrendszer modellálásához. Társadalmunk jó közérzetének, tökéletesítésének szolgálatában a riport közvéleményformáló erőként lép fel — s épp ezért nem mindegy, hogy a közvélemény formálói és befogadói között hatékony-e vagy sem e sokrétű viszony. Elméletileg ugyanis lehetséges, hogy a kommunikáció az adó számára végbemegy, de a befogadó szempontjából nem. A riporter ír, a szerkesztőség közli az írást — csak az a kérdés: az olvasó belené-e egyáltalán a riportba? Ha a riporter nem ismeri azt a társadalmi struktúrát, amelyhez szólni akar, ha nincs adekvát elképzelése saját olvasótáboráról, akkor könnyen megeshet, hogy a kommunikáció hatása ellentétes lesz a szerző szándékával, fellép az ún. „bumeráng-effektus“.⁵

A legegyszerűbb kommunikációs séma is legalább három elemet tartalmaz: adó — üzenet — vevő; vagy: közlő — közlemény — befogadó. Eszerint a riport kommunikációs modelljét a következőképpen rajzolhatjuk meg:

Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell e kapcsolatrendszer társadalmi beágyazottságát. Ugyanabban a valóságban, társadalmi környezetben élve, a jelenségek egyaránt hatnak a riporterre és az olvasóra is. Az életfolyamatok változásai állandóan megkövetelik az olvasótól, hogy valamiképpen reagáljon a valóságból érkező ingerekre. S a helyes társadalmi cselekvés elengedhetetlen követelménye az összefüggések, a fejlődési tendenciák ismerete. Hányszor elhangzik manapság: vajon harminc-negyven év múlva mit írnak erről meg erről a történelemkönyvek...?! Az igazi riporternek ezt az időbeli távolságot kell a maga eszközeivel csökkentenie. És úgy kell dokumentálnia a mában, hogy megbízható kútfőnek bizonyulhasson a jövőendő történészei szemében is.

Kommunikációelméleti szempontból nyilvánvaló, hogy nemcsak az olvasó, hanem a riporter is egy struktúra eleme. Hiszen nem írhat meg rögtön mindent, amit felfedez. Csakis azokhoz a témákhoz nyúlhat, amelyeket a lap különben fel akar vetni. S ez függ a lap helyzetétől, attól, hogy milyen helyet foglal el a sajtó egészében, s nem kevésbé összefügg azzal, hogy milyen szerepet tulajdonítanak a sajtónak a propaganda rendszerén belül. Más kérdés az, hogy miként látják meg a felvetésre váró problémák jelentőségét a terepjáró emberek és azok, akiknek a szerkesztőségi asztalok mellett van döntő szavuk. Viták adódhatnak, adódnak is, de tény, hogy a riporternek egyéni felelősséggel kell vállalnia minden sorát. Még azokat is, amelyekkel adott esetben nem ért egyet.

Ilyen értelemben elmondható, hogy szinte szerkesztőségenként más és más a riport jellege. De nagyon elkülönül egymástól a napilap, a hetilap és a folyóirat riportja, jóllehet a valóság egy és oszthatatlan, s a riporter feladatok is azonosak. Csakhogy lényegbevágóan különbözik az olvasótábor, amelynek igényeit, elvárásait nem lehet megkerülni, s amelynek szerkesztét, tudatfokát nem ismerni ma annyit jelent, mint kockára tenni e műfaj hatékonyságát. Mindenképpen hangsúlyoznunk kell a társadalmi elvárásnak ezt a hiteles megnyilvánulási formáját, már csak azért is, mert a közlő és befogadó viszonylatában a riporter egyaránt betölti a „közvetett“ és a „közvetlen“ véleményirányító szerepét. Egyrészt úgy szól a befogadóhoz, mint egyénhez, és közleményével feltétlenül kivált valamilyen hatást, magatartást, orientációt; másrészt pedig eszmei és ténybeli „municiót“ nyújt az egyes társadalmi csoportok véleményirányítói (opinion leaders) számára is. Az információelmélet műszavával élve: „betáplálja“ a hangadókat, hogy azok a riporter eszméit adhassák tovább.

Amint ez a riport kommunikációs modelljéből kiderül, ezt a műfajt a riporter egyénisége szentesíti. Olyan alkat kell a riporterhez, akiben az elhivatottság és a tehetség az igazság felfedezésének és érvényre juttatásának bátorságá-

val társul. A vérbeli riporter alkatánál fogva kíváncsi és szenvedélyes ember. Ismeretes olyan vélekedés is, mely egyenesen az emberi haladás szolgálójává teszi meg a riporterit kíváncsiságot, amikor e műfaj művelőjét az emberi kíváncsiság vértanújának nevezi: „Mert nem a tulajdon kíváncsiságának a kielégítéseért vállalja a halálos kockázatot: sokkal inkább az emberi mindentudás jogáért, melyet minden titok megaláz.“ „Ma talán azoknak az igazságoknak a felderítése kívánja a legtöbb bátorságot, melyek a riporternek hatáskörébe tartoznak.“⁶ Ha a kíváncsiság a tények felkutatásának elengedhetetlen feltétele, úgy a szenvedély a megformálásban kapja meg jelentőségét, hiszen az írás már eleve feltételez egy erős indulati töltést. Az a riport, amelyik nem akar semmit, nem tarthat igényt e műfaji megjelenésre és az olvasói megbecsülésre. Más kérdés az, hogy a pusztá akarata, a beavatkozás szándéka sem lehet elég az emberi tudat formálásához, egy világ kimunkálásához. A megváltoztatás akaratához hozzá kell adni mindig az akarat érvényesülésének ellenőrzését is.⁷

A riporter egyéniségének csupán néhány jellemző vonását villantottuk fel annak bizonyítására, hogy a riport végső fokon *erkölcsi tartás* kérdése. Egyedül a riportertől függ, hogy milyen mélyen lát bele az emberi közlések és sorok világába; tőle függ, hogy a látottakból mit, mennyit tesz az olvasó asztalára, és azt miként. Feltéve, ha nem kerüli meg a valóságot. Azzal a megszorítással persze, hogy a valóságnak, az igazságnak és az irodalomnak nemcsak a műfaj szigorú törvényeit semmibevevő riporter írthat, hanem az is, aki kitéríti azok betartása elől. Lehetetlenség nem idézni ezzel kapcsolatosan Sütő Andrást: „Az irodalmat csak a rossz írótól és az illetéktelen beavatkozástól kell féltünk, mástól semmitől sem. Kinek árthat a szociográfiai érdeklődés, a valónak nyrsebb föltárása? Legföljebb azoknak, akik saját haláluknál csak a tények makacsiságától rettegnek jobban. A tényeket, mint valami vicsszorgó komondorokat, meg lehet kerülni, mint a húsvéti tojásokat, színesre lehet festeni-pingálni; akár a szemetet, az ágy alá lehet söpörni, mint a ledöntésre ítélt szobrokat, körül lehet deszkázni — attól a tények tények maradnak.“⁸

A riporter és a valóság bonyolult viszonylatában azért hangsúlyozzuk annyira a társadalmi felelősség többretűségét, mert egy eszme nevében erkölcsi tartás, felelősségvállalás nélkül harcolni nem lehet. Csak kalandorság származnék belőle. S ha valamitől, akkor ettől igazán óvakodunk kell. Az a riporter, akit viszszariaszt a világ bonyolultságának és ellentmondásosságának jelszava, jobb, ha pályát változtat. A kitérést a valóság égető kérdései elől meg lehet ugyan magyarázni, de jóvátenni soha nem lehet. Különbözn is a riportertől nemcsak az kéri számon az utókor, hogy mit tett, hanem azt is, amit elmulasztott megtenni. Az ellentmondások nem csüggesztően hatnak a riporterre, hanem felvillanyozólag: hogy minél előbb megfejtse a titkokat, az okokat, kioldja a görcsöket, tisztázza a tisztázatlan ügyeket. És ez abban a felismerésben gyökerezik, miszerint nem azok viszik előbbre a világot, akik az ellentmondásokat elkenik, hanem akik feltárják.

A sokat emlegetett riporterit nézőpont sem lehet valami életidegen, külső szempont. Aminthogy a század legnagyobb riportere is, Egon Erwin Kisch — világnézetén és szakmai tudásán túl — csakis az embereket tartotta igaz tanítómesterének. Ebből a műfajból ugyanis nem hiányozhat a riporter otthonossága: összeforrottsága a valósággal, a tájjal és az emberekkel. De ez a kívülről érkező otthonossága, aki — a dolgok természetétől — többet lát meg a valóság létfontosságú kérdéseiből, mint akik benne élnek és cselekszenek. Eszerint a tárgy iránti alázat feltételezi a tárgyilagosságot, szigorú vizsgálódást, az elfogulatlanságot.

4. Jeleztük, hogy szükségszerűen más-más megjelenési formát ölt ez a műfaj, attól függően, hogy milyen az a szerkesztőségi koncepció, amely a riportokat útjukra bocsátja. De nem lehetnek egyformák a riportok szerzőik szerint sem, jóllehet azonos eszmésig jegyében születnek. Mert az eszme, természetéhez híven, ahány embert megérint, annyiféleképpen, és mindig az egyes ember belső tartalmaival gazdagodva tükröződik vissza. Hogy ez az eszme-futtatás nem életidegen spekuláció, leginkább az bizonyítja, hogy mennyire különböznek ugyanannak a szerzőnek a riportjai, ha azonos időben különböző lapokban látnak napvilágot. Barabás István figyelt fel erre Beke György munkásságával kapcsolatban, még 1968-ban.⁹ Tételünk helyénvalóságát ugyancsak alátámasztja, hogy Beke az azóta eltelt öt esztendő alatt sem írt teljesen egyforma riportot a műfajt felpártoló lapoknak, pedig bírálói méltán állapítják meg róla, hogy mesteri rangra tör, s nem egy riportját a műfaj remekékként emlegetik. És azóta lényegesen megváltozott a szóban forgó szerkesztőségek magatartása is: többnyire komolyan veszik a riportot, s örököndnek a műfaj törvényeinek betartása felett, de mintha a szerepek felcserélődtek volna — a legtöbb meglepetést nem az *Előre* nyújtotta, hanem

például a tényirodalom vératómlesztésétől megpezsztülő *Igaz Szó*, vagy *A Hét* amely megjelenésétől kezdve szállásadója volt ennek a műfajnak. Hasonló tanulsággal szolgálhatna az is, ha valaki azt vizsgálná meg, hogy *Az utolsó Bethlen*-től kezdve előzőleg hol jelentek meg Beke kötetbe kívánczó nagyszerű riportjai. Ezen van a hangsúly ugyanis, és nem a kötetbegyűjtés tényén. Ez még önmagában nem biztosítaná a riport marandóságát, ha már előzőleg nem vált volna önmagán túlmutató jelentőségűvé. A lap az életere, ott tud igazán hatni.

Feltehetően nem szorul külön bizonyításra, hogy miért éppen egy Beke-riportot választottunk elemzésünk tárgyául. Vagy ha mégis, akkor nem szabad közhelyszerű megállapításokat ismételnünk annak érzékeltetésére, hogy az utóbbi évek legnagyobb riporteri teljesítményét Beke mutatta fel (csak az *Előre*, *A Hét* és az *Igaz Szó* 1971—1972-es évfolyamainak több mint másfélszáz riportjából Beke egymaga huszonötöt írt alá). E helyen inkább lényegbevágónak érezzük azt, amit Ruffy Péter állapított meg róla legújabb riportkötete kapcsán: zengően tisztá anyanyelvével, szenvedélyes érdeklődésével, országjáró útjaival magát a műfajt újítja meg, fejleszti tovább, szikráztatja föl S valóban, már a *Demse Antal Klézseről* (*Igaz Szó*, 1971. 3.) megjelenésekor bizsvást el lehetett volna mondani ezt Bekéről. Azóta többen szóvá tették, hogy ez a riport a műfaj remekei közé tartozik. A tüzetesebb elemzés fényében ez a megállapítás nem minden tekintetben állja meg a helyét, de hát nem is ennek kimutatása vezérel, hanem az, hogy egy jelentősebb alkotás kapcsán próbáljuk ki riportelemző módszereinket.

Az első tényező, amelyet kiindulópontként le kell szögeznünk: milyen a szerző kommunikációs viszonya az általa feltárt és bemutatott valósághoz. Mi határozza meg a tematikai és nyelvi elemek elrendezését? Beke tulajdonképpen a nemzetiségi sors egyik legextrémebb megnyilvánulási formájának, a csángó-létnek a felfedezése során is az emberi helytállásnak akar példaképet állítani, a jövő szempontjából egy nagyon is lényegbevágó magatartásformát akar sugallni. De ehhez nem a helytállást kikényszerítő helyzetet teremti meg, s hozzá a rendkívül nehéz körülmények közt felülkerekedő jellemet, hanem megkeresi és megnevezi Klézseről Demse Antalt, ezt a moldvai csángó községi bírót, aki a riport elején még csak a moldvai tájból átszűrődő különös — bár ismerősen hangzó — név, a végén viszont már testi valójától függetlenül is élő jelkép. Amint a címből rögtön kikövetkeztethetjük, a riport legfontosabb eleme ez a maga különlegességével figyelmet és érzelmeket keltő személynév, mely minden többit egységes struktúrába tömörít. Mire a riport végén megtudjuk, hogy ő a Csángóföld egyik reményese — olyan közülük való, akire a csángók felnézhetnek; hallgatnak rá, mert vezető léteire sem lett idegen; és helyzeténél fogva ma ő tud a legtöbbet lendíteni ennek a lakosságnak a helyzetén —, nemcsak felemelkedésének, értelmiségivé válásának izgalmas történetét ismerjük meg, és nemcsak egy hatezres község életébe nyerünk bepillantást, hanem a moldvai csángókéba is, akiknek a jövődöt évszázadok óta többszörös erőfeszítéssel kellett megváltaniuk. Ma munkával és tudással. Saját sorsuk felőli tájékozódással, a hovatarozás élményének tudatosításával, az együttélés több száz éves gyakorlatának a kamatoztatásával. Felismerték ugyanis, hogy csak akkor őrizhetik meg nemzetiségüket, ha emberiségüket, nyelvüket, szokásaikat, hagyományaikat ápolják. De nemcsak a maguk számára, hanem hogy általa másokat is gazdagíthassanak. Így kapja meg mély emberi dimenzióit a testvériség eszméje anélkül, hogy erről a szerző beszélné. Mindent sugall, érzékeltet vagy kimondat, de maga mégsem szorul teljesen háttérbe. Mennyire igaza van Balogh Edgárnak, amikor e riport kapcsán az *Előre*-ben így fogalmaz: „Szellemi életünk vissza-visszatérő nosztalgikus szerelme és hasító lelkiismerete kap újra tápot a klézsei jelentéssel: hőst ismerünk meg Demse Antalban, aki a Szeret partján intézi a csángó falu dolgát, tartja szemmon a családokat, házast össze, mint tanácselnök, székelyeket a klézsei katrincás lányokkal, s békebírója parasztok ügyes-bajos dolgának.”

Tehát a szerző kommunikációs álláspontja egyértelműen pozitív. A társadalmi fejlődés és a nemzetiségi öntudat ébren tartása, valamint a testvériség eszméjének ápolása érdekében határozottan igényli a Demse Antalokat. Ezért kell őket terepjáró útjai során felfedeznie. Hogy ez miként sikerül? Alapja mindenesetre az, hogy bensőséges kapcsolatba tudott kerülni a moldvai tájjal, mely a Demséket „termi”.

A riport dialektikája szerint Bekének, hogy művével hatni tudjon, olyan megvilágításba kellett állítania korszerű magatartásformát sugalló hősét, hogy alakja az olvasóban megragadjon. Annyira élő, hús-vér mivoltában kellett őt élnék állítania, hogy ábrázolása meggyőzzön: bár társadalmi meghatározottságok szabják meg sorsát, ahogy kiismeri magát a csángó-létet befolyásoló tényezők között, a társadalmi cselekvés útját járja a csángóság érdekében.

Hogy a szerzőnek mindez sikerüljön, nemcsak a községet és a községi bírót kellett alaposan megismernie. Ahogy Ruffy Péter írja, mindent elolvasott és „megtanult” róluk, felkutatott leírásokat, dokumentumokat — még mielőtt ide utazott volna. Úgy szólal meg Klézsen, mint aki nemcsak az egyéniségéből sugárzó mély emberséggel, természetes egyszerűséggel, a nyilvánvaló rokonkötélekekből fakadó bensőséggel közelít az emberekhez, hanem olyan ismeretanyaggal felvértezve, amiről itt már megfeledeztek, vagy csak halványan él az emlékezetben. S így a riporter szava menten hitelt nyer, mert olyan közülük valót ismernek meg benne, aki által hozzájuk térhet meg minden olyan szó, mely tőlük indult el világtároló útjára. Így válik kettős értelemben is felfedezővé ez a találkozás: nemcsak a riporter fedezi fel olvasói számára a csángók jobbára ismeretlen világát, de a történelemmel és a jelennel való szembesítés során a csángók is felfedezik önmagukat. Így igazolódik aztán — ismert és ismeretlen elemek összeszikráztatásával — az a megállapítás, miszerint Beke a riportot olyan hőfokra hevíté, hogy az már tárgyától függetlenül is érvényes irodalom. Az írás ott válik önmagán túlmutató jelentőségűvé, hogy be tudja bizonyítani: Demse Antal léte nem csupán a klézseiek számára életkérdés. Elsősorban a riporter számára az, aki a megtalált példakép erejében saját legbensőbb reményességét, gondolatait felelő fel. S így hitelt érdemlően tud szólni olyan dolgokról, amelyekről beszélni bizonyosan cserbenhagynák a szavak. Mint ahogy cserben is hagynak másokat.

Láttuk tehát, hogy a riport legfőbb rendezői elve: egy személynév. Eszköz-ként pedig ott vannak azok a tér- és időbeli síkváltások, amelyek nemcsak arra hivatottak, hogy Demse Antal sorsát felvillantassák, élénk vetítsék a múltból Klézse arcát, a jelenlegit pedig kivetítsék a jövőndő falára, de arra is szolgálhatnak, hogy aktivizálják e tájjal kapcsolatos ismereteinket, érzelmeinket, gondolatainkat. Ilyenformán esztétikai tényezők is segítik Beke mondanivalójának érvényesülését.

Más alkatú riporter tollán talán csak egy nem mindennapi szenzációvá vált volna Demse egyik mindennapos hivatali teendője: magyarul is összeesketi a házsalandó fiatalokat, ha azok élni akarnak alkotmányos jogaikkal. Valóban — ez önmagában is sokatmondó tény. De itt éppen az az érdekes, amit ennek kapcsán Beke felidéz. A kétféle vándorlást a havasi ösvényeken át. Érzékeltetni tudja azt a folyamatot, miszerint századok leforgása alatt csak a Székelyföldről taposták ki az ösvényeket Moldva felé, seregestől vagy egyenként, bujkálva, máskor meg szerencsét keresve. S most íme, miként ez a lakodalom és tucatnyi társa igazolja — megindult egy másféle vándorlás is, mint amilyent az öreg havasok megszoktak: Klézseiről nyugati irányba — Gyergyóba. A szerző Demse szokatlan történetét is erről a pontról indítja: ha Székelyföldre mennek férjhez a moldvai csángó lányok, ő viszont onnan hozott asszonyt magának Moldvába. Ami ugyan-csak különös volt ezen a tájon. A Klézse—Székelyföld, Klézse—Gyergyó síkváltást követi aztán a Klézse—Bukarest. Az időbeliek pedig századok mélyéről hozzák élénk mindazt, ami már megtörtént a csángókkal, tanulságképpen a jövőre.

Demse egyéni emelkedése, tanácselnökké, értelmiségivé válása először arra ad alkalmat a szerzőnek, hogy érzékeltesse: kiket adott Klézse az országnak, a tudományos világnak az utóbbi évtizedekben és a régebbi időkben. Majd meg-rajzolja a fordított előjelű folyamatot is. Demse előlé az elnöki székből az elmúlt korszakok hangulatát, eseményeit idézik fel. És így tovább, a jelen számba-vételéig, a jövőndő faggatásáig, amely minél több Demse Antalt igényel.

És ezzel a gondolati kicsengéssel hadd tegyünk pontot elemzésünk végére, még ha nem is azzal a meggyőződéssel, hogy minden lehetséges szempontot kime-ritettünk.

JEGYZETEK

1. Hankiss Elemér: „A vershelyzet”. Kommunikációs törvények érvényesülése a költészetben. A népdaltól az abszurd drámáig. Budapest, 1969. 852.
2. Frantísek Miko: A kifejezésrendszer értelmező szótára. Irodalmi Szemle, 1972. 6. 501—511.
3. Ruffy Péter: Társadalmi földrajz. Magyar Nemzet, 1973. február 11.
4. Hankiss Elemér: Irodalomtudomány és pszichológia. (Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól.) Budapest, 1970. 427.
5. Jaromir Janoušek: A tömegkommunikáció. Kommunikációelméleti szöveggyűjtemény. Budapest, 1971. 43—57.
6. Hámos György: Riport-komédia nyugalmazott félistenekkel. Élet és Irodalom, 1973. február 10.
7. Ruffy Péter: Vallomás a riportról. A riporter visszanéz. Budapest, 1967. 5—31.
8. Hajdu Győző: Mi dolgunk a világon? Négyesemközi beszélgetés Sütő Andrással. Igaz Szó, 1970. 8. 165—170.
9. Barabás István: Első riportkötetünk: Az utolsó Bethlen. Ifjúmunkás, 1968. május 25.